

translation process, as well as to analyze the preservation of poetic figurativeness, the author's style, and national cultural color. The study employs methods of comparative analysis, the hermeneutic approach, and elements of linguistic-stylistic and cultural analysis.

The most significant result of the research is the identification of the degree to which the translations correspond to the original imagery system, as well as the ways in which national and cultural elements are adapted for the Russian-speaking reader. The analysis shows that the translations demonstrate varying degrees of equivalence to the original: from literal reproduction to free interpretation, which affects the reader's perception of the poem's aesthetic and symbolic elements.

The scientific significance of the research lies in its in-depth analysis of the mechanisms of poetic translation and the preservation of artistic imagery in intercultural communication. The practical value of the study is in its applicability to the teaching of literary translation, Kazakh and Russian literature, as well as in the work of translators and literary scholars studying Abai's oeuvre.

Keywords: Abai, transformation, analysis, image, autumn, translation, ethnoculture.

Автор туралы мәлімет

Демежанов Төлеубек Мухамадиевич – филология ғылымдарының кандидаты, шетел және орыс тілдері кафедрасының доценті, Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: toleubek@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3038-2533>.

Информация об авторе

Демежанов Тулеубек Мухамадиевич – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных и русских языков, Шәкәрім университет, Республика Казахстан, Семей, e-mail: toleubek@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3038-2533>.

Information about the author

Toleubek Demezhanov – candidate of philological sciences, associate professor of the Department of foreign and russian languages at Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: toleubek@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3038-2533>.

Поступила в редакцию 08.08.2025

Принята к публикации 26.09.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3\(3\)-10](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3(3)-10)
FTAMP: 17.09.91

Б.А. Ердембеков, Б.Е. Салимжанов*

Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

*ORCID: 0009-0009-5922-5582

*e-mail: 001hero@mail.ru

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Дулат Бабатайұлы және Зар заман ақындарының поэзиясындағы образдар жүйесі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Дулат Бабатайұлы шығармалары мен оның дәуірлес ақындары – Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері, Албан Асан мұралары алынды. Зерттеу дереккөздері қатарында акын шығармаларының жинақтары, сондай-ақ Қ. Өмірәлиев, М. Мағауин, Е. Дүйсенбайұлы, С. Дәуітұлы, А. Шәріп, Х. Сүйіншәлиев, Р. Сыздық сияқты ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Зерттеу әдістері кешенді сипатта болды. Салыстырмалы-тарихи, мәтіндік талдау, сипаттамалы және құрылымдық-семантикалық әдістер қолданылды. Бұл тәсілдер арқылы ақындар шығармашылығындағы образдар жүйесі анықталып, олардың көркемдік табиғаты мен әлеуметтік-философиялық мазмұны ашылды. Дулат Бабатайұлы поэзиясындағы образдардың дәстүрлі фольклорлық мұралармен байланысы, қоғамдық құбылыстарды бейнелеудегі ерекшеліктері сараланды. Сонымен бірге, Зар заман ағымына тән ортақ сарындар – халық тағдырына алаңдаушылық, отарлық саясатқа қарсылық, ұлттық құндылықтарды қорғау мәселелері көркемдік бейнелеу арқылы айқындалды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Дулат Бабатайұлы және Зар заман ақындары қалыптастырған образдар жүйесі қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік-философиялық ойдың көрінісі болып табылады. Ол ұлттық дүниетанымының, халықтық болмыстың және тарихи сананың көркемдік тұрғыдан бейнеленуіне мүмкіндік берді. Мақалада айқындалған тұжырымдар Зар заман

дәуірі поэзиясының поэтикалық жүйесін, дәстүр мен даралықтың арақатынасын, көркемдік сабақтастықты ғылыми тұрғыда зерделеуге жол ашады.

Тірек сөздер: зар заман ақындары, образдар жүйесі, поэтика, көркемдік бейнелеу, ұлттық дүниетаным, әлеуметтік-философиялық сарын.

Кіріспе

Қанша ғасыр өтсе де мән-мағынасын жоймайтын, аумалы-төкпелі заманға тап келсе де қадірі кемімейтін, өктемдіктің кылышына туралса, кейіннен бүтінделетін, қара күйе жағылса, соңында сәулесін шашып, жарқырай түсетін рухани құндылықтар болады. Елдің мұңын, халықтың қайғысын ойлап, ұлтын ұлықтап, жұртын жоқтаған арыстардың жәдігерлік дүниелері күрмеуі көп күрделі кезеңде қапасақа қамалып, табанға тапталғанымен, түптің түбінде тарихтың шөгіндіні батырып, шын асылды қалқытып шығаратын толқындарына ілесіп, жағалауына жол тартады. Жаңа заманның жаңаша ойлайтын ұрпағының қолына тиеді. Бағасы аспандап, қадір-қасиеті артып, құндылығы еселеніп жетеді.

Өз ұлтының төл тарихымен тамырлас қазақ әдебиеті де қайта оралған қазыналардан кенде емес. Соның көпшілігі құлашты кең жаздырмаған құрсаулы жүйенің, озбырлық пен ойранға толы отарлау дәуірінің ақиқатын айтқан шығармалар екені даусыз. Бодандық бұғауына түскен ұлт пен ұлыстардың қайғы-шері мен мұң-зары, азаттықты аңсаған ұлы арманы жыр болып ақтарылып, запыран болып төгіліп, халық жадынамасындағы рухани мұралармен бірге жасасып келеді.

Қазіргі таңда Зар заман ақындарының поэзиясы әлі де зерттеліп, зерделеніп келеді. Соның ішінде Д. Бабатайұлы, Ш. Қанайұлы, М. Мөңкеұлы, Ә. Кердері, Албан Асан шығармаларындағы образдар жүйесі зерттеуіміздің негізгі нысанына айналды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының нысаны – XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде ерекше орын алатын Дулат Бабатайұлының шығармашылығы мен жалпы Зар заман ақындарының поэзиясындағы образдар жүйесі. Бұл кезең қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік өзгерістермен, отарлық саясаттың күшеюімен, дәстүрлі дүниетаным мен құндылықтардың шайқалуымен тікелей байланысты болғандықтан, ақындар поэзиясында қалыптасқан көркемдік-идеялық ізденістерді жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Материалдар ретінде Дулат Бабатайұлының шығармалар жинағы басшылыққа алынды. Сонымен қатар, Қ. Өмірәлиев, М. Мағауин, Е. Дүйсенбайұлы, С. Дәуітұлы, А. Шәріп, Х. Сүйіншәлиев, Р. Сыздық сынды ғалымдардың қазақ әдебиеті тарихы мен поэтикасына қатысты еңбектері дереккөзі ретінде пайдаланылды. Аталған зерттеулер ақын шығармаларының тілдік, стильдік және көркемдік табиғатын ашуда, сондай-ақ дәуірлік ерекшеліктерді айқындауда негізгі теориялық-әдістемелік тірек қызметін атқарды.

Зерттеу әдістері кешенді сипатта болды. Негізінен салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы, талдамалы әдістер қолданылды. Біріншіден, Дулат Бабатайұлы шығармалары мен оның дәуірлес ақындары Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері, Албан Асан поэзиясына мәтіндік талдау жасалды. Бұл талдау барысында ақындар қолданған образдар жүйесі, олардың дүниетанымдық астары, қоғамдық-әлеуметтік көзқараспен сабақтастығы анықталды. Екіншіден, көркемдік бейнелердің жасалу жолдары мен олардың дәстүрлі фольклорлық үлгілермен байланысы сараланды. Үшіншіден, зерттеу барысында жинақталған ғылыми еңбектердегі тұжырымдар сыни тұрғыдан қарастырылып, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалды.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысы поэтикалық талдау, құрылымдық-семантикалық талдау және салыстырмалы әдебиеттану әдістеріне сүйенді. Мәтіндердегі образдық жүйені анықтау барысында кейіпкерлердің бейнелік сипаты, табиғат пен әлеуметтік құбылыстардың көркемдік суреттелуі, ұлттық дүниетанымдағы символдық мәндер ескерілді. Сонымен бірге, Дулат Бабатайұлының поэтикасын өзге Зар заман өкілдерімен салыстыру ақындық дәстүрдің сабақтастығын, әрбір ақынның даралық қолтаңбасын көрсетуге мүмкіндік берді.

Әрбір ақынның өмір сүрген дәуірінің шындығы оның шығармаларынан көрініс табады. Зар заман ақындарының шығармашылығының негізгі тақырыбы XVIII-XIX ғасырлардағы отаршылдық саясаттың қазақ халқына әсері. Ол тек ақындар шығармашылығынан ғана көрініс таппайды, сонымен қатар, олардың өмірбаяндарынан да көрінеді. «Өмірбаянды поэзияның нақты туындыларын жасауға қаншалықты әсер ететіндігі тұрғысынан қарастыруға болады, бірақ, оны данышпан тұлғаны, оның моральдық, зияткерлік және эмоционалдық дамуын зерттеу ретінде қорғап, ақтап алуға да болады, өйткені мұның өзіне тән ішкі маңызы бар; ақыр соңында, өмірбаянды ақын психологиясын және поэтикалық үдерісті жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік беретін материал ретінде қарастыруға болады» [1].

Жалпы алғанда, зерттеу материалдары мен қолданылған әдістер жұмыстың ғылыми мақсатын нақтылауға, поэзиядағы образдар жүйесін терең зерделеуге, сондай-ақ қазақ әдебиетіндегі Зар заман ағымының көркемдік табиғатын жан-жақты ашуға бағытталды.

Нәтижелер мен талқылау

Дәуірдің күйін жырға қосқан ақындар өлең сөзге терең мән берген, ол өнерді халық жоғары бағалаған. Олар ақындықтың асқақ рухын әсерлі тілмен суреттеген. Сол арқылы жыр шеберлерінің болмысы айқындалады. Мәселен, Дулат Бабатайұлыкім десеңіз: «Жырымды менің сұрасаң, Сары алтынның буынан. Сырымды менің сұрасаң, Тұманың тұнық суынан. Кеудеме қайғы толған соң, Тұнық жырмен жуынам», – деп ақынның өзі тіл қатады [2]. Заманының жоғын жоқтап, көркемдеп жеткізген Дулаттың «мөлдір жыры» – терең ой мен көркем бейнелерге құрылған, шебер тілмен өрілген туынды. Ол қазақ өлеңін жаңа деңгейге көтеріп, қара өлеңге рух дарытты. Ақындықты киелі өнер санаған Дулат өлеңге үлкен талаппен қарады. «Сөз – жібек жіп, жыр – кесте, Айшығы айқын көрінбес, Өрнексіз тігіп баптаса» – оның талғам-таразысының өлшемін көрсететін бейнелі ұғымдар. Дулат осы деңгейден бір сәтке төмендеген емес. «Жібек жіп пен жыр – кестенің» тыңдаушыға ұғымды болуын да көркем тілмен әдіптеп аңғартты. Мысалы, «Әкенің айтқан бұл сөзін, Құтысына көңілдің, Төгіп алма, дәлдеп құй», – деген өлең жолдарында бұрын үрдісемес поэтикалық үлгіге өріс ашты. Бірі – заттық, бірі – дерексіз екі ұғымды үйлестіріп, сана, зерде мағынасын білдіретін жаңа, әдемі, әрлі тіркес түзді. «Төгіп алма, дәлдеп құй» – көңілді алаңдатпай, айтқан сөзді санаға сіңіруді міндеттейді. Ал «Айтпасымды айтқыздың» деп басталатын өлеңінде құтыны көңілден бөліп алып, «Құтың болса, құйып ал, Құтысыз болсаң, төге сал, Сөйлейтін біраз нұсқаны», – деп тыңдаушының намысын жаниды. Дулат өлең мен сөздің күшін халықты езген болыстар мен атқамінерлерді сынға алу үшін шебер қолданды. Ол әдебиетке мысқыл мен әжуаға толы бейнелердің мол жинағын әкелді. Ақынның мақсат-мұраты да келеңсіздіктерді күлкі арқылы көрсету болды, ол бұл ойларын өлеңмен жеткізе алды:

Қайырсыз сараң малдыңды,
Еріншек, есер жарлыңды,
Халыққа емес сиымды.
Парақор баспақ биінді,
Ел бүлдіргіш бегінді,
Өперіп сөзбен кегінді –
Улы тілмен улаттым [3].

Дулат ақындықтың сан қырына үңіліп, ой толғайды: жыр көшін бастаған өзінің міндетін айқындайды, малдыны мадақ өлең айтушыларды сын садағына іліктіреді. Жыр алыбының шығармашылығын жан-жақты зерделеген Қ.Өмірәлиев пікіріне ден қойсақ, «Дулат – ақын туралы, ақын сөзітуралы қазақ әдебиетінде бірінші айтып, өлең-жырға зор талап қойған, сол талабы тұғырынан өзі де табылып, шығармаларынан да осы талап тұғырына дейін көтергенбірінші ақын» [4].

Қазақ әдебиетінде зор мәнге ие атақты ақындардың сөз шеберлігі, өлең құрылымы, көркем тілі уақыттың көрінісін, сол дәуірдегі адам бейнесін суреттеу арқылы айқын байқалды. Дулат Бабатайұлы өлеңдерінде дәуірді сипаттайтын «кер заман», «азған заман» тіркестері қолданылса, Шортанбай Қанайұлы кейін тұтас бір ағымды санаға сіңірді.

Халықтың тығырыққа тірелуін «кез болдың кер заманға» деп ұқтырған Дулаттың дәуірінен соң да елдің ахуалы қиындай түсті. Дулаттың: «Осындай заман кез болды, Ер дегенің ез болды», – деп түйіндеген ойын Кердері Әбубәкір сол үлгі, сол мазмұнмен «Заманың түгіл азды, Ел ішінде ер азды», – деп жалғайды. Дулат пен Әбубәкірдің заман хақында сөз-өрнектердің үйлесім табатын тұстары көп-ақ. Мәселен:

Толқынды теңіз заманнан,
Сенімді кеме болмаса,

Жел қайықпен өтер ме? [5]. – деген Дулаттың күмән-күдігі елдің бағдарсыздығы мен қорғансыздығын аңғартады. Заманды толқынды теңізге, халық тағдырын жел қайыққа балап, әлдеқайдан тиянақ іздеген ақынның үміт артар нәрсесі – сенімді кеме. Бұл – абстрактілі ұғымның бейнесі. Жел қайыққа телінген халық тағдырына арашашы һәм құтқарушы күштің перифраз түріндегі көрінісі. Толқынды теңіз бен жел қайық – белгілі ұғымның бейнесі, «сенімді кеме» – белгісіз нәрсенің елесі. Ақынның «сенімді кеме болмаса...» дегені өкінішті де, сенімсіздікті де сездіреді. Ал «жел қайық» перифразының «Тәуекел түбі – жел қайықтан» шыққаны даусыз. Дулаттың «толқынды теңізіне» «жел қайықпен» тәуекел етудің өзі қауіпті. «Өтесің де кетесің» – бұған үйлеспейтін ұғым.

Дулат дәстүрі тұрғысынан қарасақ, Әбубәкірдің халықты тура мағынасында қалдырып, замананы желмаяға балап, осы үлгімен өлеңтармақтарын түзгенін көреміз.

Замана деген желмая,
Қалмасаң халқым жақсы еді,

Желмаядан жығылып... [6]. Дәуір мен халық тағдыры арасындағы байланысты терең түсінген екі ақынның да көзқарасы елдің болашағына деген алаңдаушылықтан туындайды. Дулат «жел қайықтың» «толқынды теңізге» батып кетпеуін, ал Әбубәкір халықтың «желмаядан» құлап қалмауын алаңдайды. Сұрапыл теңіз бен тарпаң желмая – заман бейнесін көрсету үшін өте ұтымды қолданылған балама ұғымдар.

Дәуірдің өзгерістері мен заман ахуалы адамның ой-санасына, мінез-құлқына әсер етпей қоймайды. Көшпенді өмір салтына үйренген қыр қазағы отырықшылық өмірге бірте-бірте бейімделе бастады. Еркіндікті шектеген отаршылдық кезеңі елді өз қалағанына икемдеуге мәжбүр етті. Осылайша, жаңа заманға сай адамның психологиясы қалыптаса бастады. Мұны зар заман поэзиясындағы бейнелерден айқын көруге болады. Көшпенді өмір мен отаршылдықтың елге әкелген жаңалықтарының арасында тап болған халық екіұдай күйде қалды. Ескі өмірге үйренгендер жаңа өмірді жатсынып қарсы тұрды. Жаңа жүйеге жылдам бейімделгендер ескі дәстүрден бас тартты. Алдыңғылары – бейқам халық, жай ғана жағдайды бақылап отырды. Соңғылары – қоғамның белсенді бөлігі, отаршылдық жүйеге қызмет етті. Осы алауыздық екі әлеуметтік топтың мүдделерінің қарама-қайшылығынан туындады. Бұл жағдайды Дулат ақын өз өлеңінде дәл әрі шынайы бейнелеп көрсетті:

Ағайын араз болған соң,
Ел екіге жарылды.

Зар заман поэзиясында өтпелі кезеңнің адамы теріс сипатта суреттеледі. Бұл әдебиетте көбінесе құлдыраған қоғамның бұзылған адамының бейнесі көрсетілген. Ол – жаман басшы, жемқор шенеунік, парақор билер, адамдарды алдаушы атқамінерлер, арам пиғылды қулар, азғын байлар, имансыз имамдар және тағы басқалар. Зар заман шығармаларында сондай-ақ, жоғарыдағы топтың қысымына ұшырап, қорлыққа көнген, іштен күйінген, бірақ қарсы тұратын күші жоқ қарапайым қазақтың типтік бейнесі де жасалған.

Осы кезең ақындарының дүниетанымы шығарма кейіпкерінің жан даусымен, арман-тілегімен сабақтас. Зар заман поэзиясындағы ақындық «мен» – қорғансыз халықтың көзқарасын білдіретін үн. Осылайша, бұл жырлардағы бейнелер жүйесін екі түрлі бағытқа бөліп қарастыруға болады:

Азған елдің адамы,
Апшыған сұмдар қадамы,
Жүйрікпін деп шабаны,

Момынға жапса жаланы,

Кулық-сұмдық табады, [3]. – деп Дулат ақын суреттегендей, заманына сай адам сол екіге жарылған елдің ішінен шықты.

Бұл – айналасын жайпап, шамасына қарамай ұмтылып, алдынан шыққанды аямай басып өтетін адам. Өз кезеңі оның осындай сипаттарын айқындап берді. Уақыты оған елді қанауға жол ашты. Дулат: «Енді қазақ ел болмас», – деп соларға күйінгеннен айтты. «Қоғам-бесік ішінде халық-сәбидің жүрегін заман қамшысы оқанда, қам көңілдің жарасын жазу үшін әлди-жырын туғызған, ал елге лаң сап, дерт әкелген, жаудай талаған, «ел жақсысы» аға сұлтан, қазы, би мен бекті ащы тілмен, ашына түйрей сынаған» [7], ақын адам әлеміндегі әр түрлі ахуалға сай өзгерістерді кестелі сөз, ойлы образ арқылы суреттеді.

Дулат Бабатайұлының ақындық шеберханасынан туындаған бұл ұмытылмас бейнелер – елге өнеге болатын идеал кейіпкерлер емес. Бұл образдардың мақсаты – тәрбиелік үлгі ұсыну да емес. Керісінше, олардың көмегімен халықтың қайғысы мен заманның мұңлы шындығы суреттеледі. Дулат жасаған кейіпкерлер – отарлық дәуірдің ауыртпалығын тереңдете түскен, сырттан жау төнгенде, іштен опасыздық жасаған жандар. Ел не істерін білмей, бағдарынан айырылған аласапыран шақта абдырап қалған бейшара халық өкілдерінің бейнесі де көрініс табады. Қазақ даласын талауға салған отарлаушының зұлым бейнесі де ақын назарынан тыс қалмайды. Оның барлық жырлары «азған заман» деген ұғымды нақтылай түседі.

Жалпы, зар заман поэзиясындағы образдар арқылы отаршылдық дәуірде ғұмыр кешкен адамның сан түрлі портреті жасалды. Замана адамын кейіптеу екі желіге бағындырылады: біріншісі – отарлаушылардың қорлығы; екіншісі: ағайынның алауыздығы. Бұл ақындардың өлеңдерінен ел бірлігінің берекесі қашқанын, бітімгерлік бәтуәнің бұзылғанын көреміз. Бұрын ел мен ел жауласса, енді екі кісі дауласады. Дулаттан басталған «екіге жарылуды» Мұрат Мөңкеұлы екі адамның жанжалы түрінде бейнелейді:

Адамның азған белгісі:

Екі кісі дауласса,

Тату бол деп айтпайды.

Екі айырып арасын,

Арасынан пара алған [8].

Ал Шортанбай адам мінезінің бұзылуын ел басқарушы шонжарлардың өзара тартысынан әрі тәрбиенің әлсіреп, жағымсыз қасиеттердің кең етек алуынан байқайды: «Екі үлкен егесіп, Қошқардай басын теңесіп, Сол жерде заман оңалмас». Демек, ол дәуірдің бұзылуын дәстүрдің де бүлінуі деп біледі. Бұл жағдайдың түп-төркіні, әрине, отаршыл саясатпен тығыз байланысты екені анық. Бұрын ел ішінде дау туындаса, халық әділдігімен танылған биге жүгініп, екі тарапты да қанағаттандыратын шешімге келетін дәурен артта қалды. Оның орнына қазақ арасында кішкене реніштің өзінде орыс ұлығына шағымдану әдетке айналды. Қазақ халқының барлық мәселесінің отар билігіне тәуелді болуы осындай үрдісті орнықтырды. Ендігі жерде талас-тартысқа не орыс әкімдері, не солардың қазақ ішіндегі өкілдері төрелік айтатын болды. Мұның бәрі кеңпейіл, сабырлы қазақ мінезінің өзгеріп, жаңа сипат алуына әсер етпей қоймады. Осы дертті тап басып, «Ел екіге жарылды» деген Дулаттың айқындамасы Шортанбай шығармашылығында нақтылықпен дами түседі: «Екі кісі ұрысса, Қалам алар қолына, Зәкүннің түсер жолына».

Зар заман әдебиетіндегі «екеудің дауы» тақырыбындағы бейнелер шоғыры – отаршыл биліктің әдейі құрған жүйесінің, қазақты бір-біріне қарсы қоюға бағытталған айралы заңдарының ықпалына қарсылық ретінде дүниеге келді. Көп жағдайда қазақ тұрмысындағы екі жақтың араздығына себепші болған үшінші тараптың бейнесі де аңғарылады. Мұндай бейне Мұрат жырында: «Екі айырып арасын, Арасынан пара алған», ал Әбубәкірде: «Екі достың арасын, Айырады оңбаған» деген жолдарда көрініс табады. Бұл – өз халқын сатып, ұлыққа жағынған жағымпаздардың, екіжүзді жарамсақтардың бейнесі. Зар заман поэзиясында екеу арасындағы жанжал суреттелгенде, бұл кейіпкерлер ашық бейне емес, көбіне көлеңке секілді

жанама түрде беріледі. Алайда, барлық жамандықтың тасада тұрып жасалатынын меңзейтін мұндай бейнелер – екеуара тартысты ушықтыра түсетін астыртын күш ретінде көрінеді.

Екі тараптың арасындағы қақтығыс тақырыбы зар заман дәуірінің соңғы ақындарының бірі – Албан Асанның шығармаларында ерекше айқындықпен көрініс тапты. Егер Дулат бұл халықтық қайғылы жағдайды «Ел екіге жарылды» деген кең ауқымды тұжырыммен жеткізсе, Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір және Асан шығармаларында бұл ахуал екі жеке тұлғаның қақтығысы арқылы бейнеленеді. Ал «Ел арасы ашылды» деп тұжырым жасаған зар заманның соңғы өкілі – Албан Асан бұл тақырыпты шағын, бірақ мағынасы терең, «кішірейтілген» образдар арқылы шебер суреттейді:

Маңдайдағы екі көз,

Бір-біріне қас болды.

«Маңдайдағы екі көздің» бір-біріне қарсы тұруы – шын мәнінде мүмкін емес жайтты мүмкін етіп көрсеткен әсерлі деталь. Екі адамның әрекетін бір адамның ұқсас дене мүшесі арқылы бейнелеген Албан Асанның бұл ойы – оның терең философиялық танымын айғақтайды. Логикаға салсақ, тартысқа түскен екі жақтың бірінің сөзі шындыққа жанасады. Қайсысы кінәсіз, қайсысы теріс жолда екені анықталмаса да, әділеттің бір жақта болары сөзсіз. Адам баласының әрекеті негізгі мүшелердің үйлесімді қозғалысымен іске асатыны тәрізді, қазақ отбасының, әулетінің, тұтас ұлттың бірлігі де екі адамның түсінісіп, татуласуынан бастау алады. Дулаттан бастап Албан Асанға дейінгі зар заман ақындарының халық қасіретін екі адамның жанжалы арқылы беруі – олардың адам болмысын тереңінен танып, шынайы өмірлік мәнге үңіле білгенінің дәлелі.

Бұл шығармаларда заман адамының мінезі отбасындағы берекенің кетуімен, үлкен мен кішінің арасындағы құрметтің жойылуымен де көрініс табады. Қазақ шаңырағындағы бұрынғы үйлесімді жағдайдың өзгеруін ақындар айналадағы жат құбылыстарға еліктеген тентек баланың, ақылы сарқылып, сөзі өтпейтін қарияның, сабырсыз інінің, шарасыз ағаның, бір-біріне өшіге қараған ағайындардың өзара қатынасы арқылы суреттейді. Бұл көріністер, әрине, дүниенің құлдырауын сипаттайтын «ақырзаман» ұғымымен қабысып жатады. Дулаттың жырларында мұндай ахуал «Атаны бала аңдыды» немесе «Атаны бала алдады, Шешеге назар салмады» деген жолдар арқылы бейнеленеді.

Заман астан-кестен болып өзгергеннен кейін, кешегі күннің қадірлі адамы құнсызданып, бүгінгінің бағы жанды. Бұл – өмірдің «дүниекезек» заңы емес, қайта тектілік қасиеттің аяққа тапталуының, қазақ қоғамындағы ақсақалдық пен үлкенді сыйлау дәстүрінің әлсірегенін көрсететін көрініс. Зар заман поэзиясында екі түрлі дәуір адамы салыстырыла бейнеленеді: байы да, биі де, ханы мен қарасы да бұрын идеал бейне ретінде мадақталса, қазіргі замандас – солардың көлеңкесі секілді, асыл қасиеттерден жұрдай, әлсіз кейіпте сипатталады. Замана адамының осындай қарама-қайшы екі типін бейнелеу тәсілі Шортанбайдың «Әуелгі қорлар зор болды, Сондай зорлар қор болды» формуласына бағынады. Осыған орай Дулат ақын: «Тырнадан би сайладың», – деп басынан қиқу кетпеген жұртты аяйды.

Зар заман ақындары замана адамының бейнесін қазақ қоғамындағы бай адамның образын арқылы да көрсетеді. Бұрынғы елге қазынасын бөліп беріп, мейірім көрсеткен байлардың жаңа дәуірде өмір сүрген ұрпақтарын сынайды. Қазақтың ескі байы – кеңпейілдік пен мәрттік символы болса, ал қазіргі байы – таршылық пен сараңдықтың барлық белгілерін бойына жинақтаған тұлға ретінде сипатталады. Бұл жерде басты қозғаушы күш – бай мен кедей арасындағы әлеуметтік қайшылықтар мен олардың қоғамдағы әртүрлі мүдделерінің қарама-қайшылығы. Дулат мұны: «Бай мен кедей аңдысып, Арасынан жем тауып, Араласқан сан пысық», – деп, екі айырылған ел араздығына орайластырса, Шортанбай: «Бай кедейді көрмеді, Кедей байға ермеді», – деп осы екі топтың арасы ашыла түскенін айтады. Мұрат: «Байдан кетіп сақауат, Пақырдан кетіп қанағат», – десе, Әбубәкір: «Сол секілді байларды, Күнәлі болмайсың ит десе», – деп бір-ақ кеседі. Ал Албан Асанның жырларындағы мағыналық жағынан ұқсас тіркестер өз заманының бай адамы туралы толық және айқын

түсінік береді: «Күші, сүті сатулы, Бай қайыры байланды» немесе «Бай қайыры байланған, Пақыр заман болды енді».

Бай қайырының байлануы – елден құт-береке кеткендіктің, қазақтың қиналғанда бір-біріне сүйеніш болатын бауырмалдық қасиетіне селкеу түскендігінің көркем сөзбен кестеленуі. Зар заманның қайырсыз байы алдымен Дулаттың көзіне шалынды: «Қайырсыз байдан пайда жоқ – Нашарға жәрдем бермесе, Кем-кетігін көрмесе». Осы желіні Шортанбай: «Қайыр кетіпбайлардан, Бұзауға ақша беріп тұр», – деп жалғастырады. Әбубәкір: «Қайыры жоқ байлардан, Ел қонбаған шөп артық», – деп түңілу сипатындағы тұжырымын айтты. Ал Албан Асанның заманындағы бай кісі – халық ұғымындағы дәстүрлі бейнесін жоғалтқан адам.

«Заманға сай адам» деген тұжырымды зар заман поэзиясына алғаш енгізген ақын – Дулат. Оның өлеңдерінде дәуірдің ерекшеліктеріне қарай, тұрақтылықты жоғалтып, дағдарысқа түскен адам мен сол уақытқа бейімделіп, заманның талабына мойынсұнған адам қатар көрініс табады.

Қилы, қилы заманды,
Заманға сай адамды,
Салыстыра қарасам:
Су мүйіз болған танадай,
Шыр көбелек айналам [8].

Қоғамдағы адам әрекетінен қанағат таппай, абдырап қалған ақынның ой-толғамы халықтың мүддесімен үндеседі. «Су мүйізді танадай» әлсіз, «шыр көбелек айналған» бағытсыз ел адамы Мұрат ақынның дәуірінде өз заманымен толық үйлесімді болды. Оның толғауындағы «шыр көбелек айналу» – бұл тиянақ іздеудің емес, өмірге бейімделудің көрінісі: Шырқ көбелек айналып, Замананың адамы, Заманың мұндай сұм болды.

Дулаттың өлеңдерінде ұлық пен атқамінерлердің әрекеттері «қасқыр-қылық», «ит-мінез» сияқты бейнелер арқылы жиі суреттеледі. Мұнда «қасқыр» мен «иттің» жыртқыштық сипаты ұқсас: олар елді тонап, халықты қыспаққа салып, жұлып, жеумен айналысады. Осы ойды әрлеп әдіптейтін «Қорқау қасқыр құлықты» немесе «Итше қауып маңайын», – деген тіркестер қарсылықты емес, иттікті көрсетуге бейім тұр. Иттен айырмасы жоқ қасқырдың көкжалдығы емес, қорқаулығы тілге тиек болған. Себебі, «орыс отаршылдығы» орнаған заманда көк бөрінің дәстүрлі кескін-кейпі «азуға айналып, оны ит бейнесі ығыстыра бастады» [9].

Сөз зергері Дулаттың өлеңдерінде замана адамының мінез-құлқы мен іс-әрекетін, сыртқы бейнесін сипаттайтын жаңашыл теңеулер мен сәтті детальдар көптеп кездеседі. Халықты «қасқырша талаған», «итше қапқан» ел пысығының бойында ақын «күшігендік» қасиетін де байқайды. Елді тонаған ауылдың атқамінерін «жемтікке қонған күшігенге» теңейтін ақын, тағы бір тұста осы «күшігендікті» әжуа мен мысқылға толы бейнелі тіркестер арқылы көркемдеп суреттейді.

Кебеже қарын, кең өңеш,
Өлексе көрсе үңгіген
Күшігеннен кем емес [2].

«Кебеже қарын» мен «кең өңеш» әрқайсысы жеке-жеке айтылса да, кейіпкердің түр-келбеті мен ішкі ниетін бірден ұғуға мүмкіндік беретін айқын бейнелер. Ал егер бұл екеуі бірлесіп, күрделі тіркеске айналса, онда қомағайлық пен жемқорлық жайлаған қоғам адамының бейнесін толық танып-білуге болады. «Өлексе көрсе үңгіген» деген үш сөз арқылы барлық түр-сипаты мен болмысы анық байқалатын адам бейнесі қимыл-қозғалысқа түседі. Бірақ бұл әрекетте аң-құстың табиғи дағдысынан ауытқып, өлексені тартқылап жеген емес, күшігендей үңгиді...

Дулаттың әжуа-образдар қатарында «Кебеже қарын, кең өңеш» бейнесімен бірге тұрған, дәл сол стильде жасалған тағы бір образ – «Борсық тұмсық, қанды ауыз». Бұл – биік, ұлық бейне. Алдыңғысы – топастық пен қарынбайлықтың, соңғысы – жылпостық пен пәлекорлықтың қосындысы. Соңғы образ әсіресе қауіпті болып көрінеді. Осыған байланысты

оның бейнесі өте өткір әрі айқын бейнеленген. Ақын «Кебеже қарынға» мысқылмен қараса, мынаның іс-әрекетінен тіксінеді:

Борсық тұмсық, қанды ауыз,
Ұлық қылған құдай-ай,
Қазақтан шыққан кәпірді [10].

Кердері Әбубәкір Дулат-суреткердің әдісіне сүйеніп, тағы да бір сұмпайы образдың бейнесін жасап шықты: «Қарсақ табан, мысық бас, Не азғындар жетілді». Бұл бейне – кеше қоғамда болған, бірақ бүгін қоғамнан орын таппаған, қазіргі кезде әркімнің айтқанына еріп, билікке араласқан, ақылы аз, ой-өрісі тар, тек материалдық көзқарасымен өмір сүретін адамды сипаттайды. Осы бейнелерге қарап, зар заман адамының толық портретін жасауға болады. Мысық бас, борсық тұмсық, қанды ауыз, кең өңеш, кебеже қарын, қарсақ табан... Мұны Мұраттың «Ел биледі бір сымпыс, Екі бұты тараған» деген тіркесі толықтырады. Бұл сөздер халықты алдап, қиындыққа салған қорқынышты бейнені ашады. Зар заман поэзиясындағы осы сурет толықтай көрініс табады. Жиынтық бейнені сөз өнерінің шебері Мұраттың «Қатпа болған түйедей, Киеңкі болған биедей» деген теңеуімен нақтылай түссек, заман адамының бейнесі көз алдымызда жарқырап шыға келеді. Осыдан соң, егер «етегі бар да белі жоқ, бармақ сияр жері жоқ» «қынама бешпент» пен «тар шалбар» кигізсек, зар заман ақындары бейнелеген адам нағыз сәнге айналғандай болады. Дулат ақынның:

Бейнең қандай болды екен,
Қарасаңшы бір мезгіл,

Қолдарыңа айна алып, – деген ескертпесі дәл осы толық болмыс-бітімді әйгілейді. Жыр жүйріктері әр түрлі уақытта және аймақтарда өмір сүргеніне қарамастан, олардың өлеңдеріндегі образдар біртұтас жиынтық құрап, ортақ сарындарға айналады. Заманның келбеті мен адамның бейнесі де осы ортақ сарындарды салыстырып, талдаған кезде айқын көрінеді.

Дулат өлеңдерінде «ел» сөзімен байланыстырыла суреттелген образдар көп кездеседі. Мұндай бейнелі тіркестердің барлығы да халықтың ауыр жағдайы, қайғысы мен мұңының көрінісі. Белгілі ғалым Р.Сыздықова да осыған ерекше назар аударып, Дулат шығармашылығында қоғамның ахуалы мен әлеуметтік мәселелердің айқын көрінетінін атап өткен: «заман қайшылығы мен өзен-көлдің тұңғиығын, тереңін шендестіру – астарлап айтудың шебер үлгісі, ол – экспрессивтік бояуы, беретін ассоциациясы жағынан жаңа образ» [11], – деп бағалаған мына екі жолдың орны бөлек:

Ел тереңге сүңгіді,
Қармайтұғын қалмай тал.

Ақын күрделі образдарды қолдану арқылы олардың әсерін күшейтеді, кейде логикалық қисынды әдейі бұза отырып, сұлу сөзбен бейнелеу жасайды. Мысалы, «Ел тереңге сүңгіді» – бұл ерікті, белсенді қимылдың бейнесі, ал «қармайтұғын қалмай тал» – «суға кеткен тал қармайды» деген тіркеспен ұқсас, яғни пәле-жаладан, кесел-кесепаттан құтылу үшін жанұшырып әрекет ету символы. Бұл сөз тіркесі қалыпты мағынада «қармайтұғын тал қалмаған соң, ел тереңге батып кетті» дегенді білдіреді. Бірақ ақын осы мағынаға өзгеше өң беріп, жаңаша қисын қалыптастырады. Енді, ол «Ел тереңге сүңгіді» (ерікті, белсенді қимыл), «қармайтұғын қалмай тал» (құтқарушы күш жоқ) деген образдарды бір тұтас бейнеге біріктіреді. Бұл арқылы Дулат халықтың еш нәрседен үміт күтіп, өзгеріс күткенін емес, заманның ырқына көніп, ауыр жағдайға мойынсұнғанын сипаттайды. Күллі елдің бір адамдай «тереңге сүңгуі» әсерлі де бояулы көрініс береді.

Дулат «ел» ұғымын адамдарға тән қасиеттер арқылы бейнелеп, түрлі образдар жасаған. Оның үздік үлгілерінің бірі – «Ел құлағы саңырау, Кімге айтамын сөзімді?» деген өлең жолдары. Мұнда қоғамды жайлаған ұғымсыздық, саңылаусыздық, тыңдауға құлықсыздық «ел құлағы саңыраудың» аясына сыйып тұр. Бұл образ халықтың рухани құндылықтардан алыстап, сыртқы дүниенің өзгерістерінен оқшауланып, тұйыққа тіреле бастауының белгісі болып табылады. Дулаттың өзі айтқандай, «Сөлі кетіп қазақтың, Қалған кезде сіркесі» деп, елдің рухани күйзелісін, әлеуметтік азапты сипаттайды. Бұл кезеңде отаршылдардың

озбырлығына шыдамай, өз күші мен қуатынан айырылған қазақтың хал-жайы көрінеді. Ақын «ел – адам» образын қолдану арқылы заманның ауыр салмағы мен қазақтың тартқан бейнетін дәл және терең бейнелеп көрсетті:

Арқасы елдің жауыр боп,
Артқан жүгі ауыр боп,
Төрт аяқтап ақсады-ай.

Соңғы жолда ақын елді жүк көтерген төрт түліктің біріне теңеп отыр. Төрт аяқтап ақсау, арқаның жауыр болуы – елдің тереңге сүңгуінің себеп-салдары ретінде көрсетіледі. Дулаттың шығармашылығында бұл – әбден титықтап, тұралаған жұрттың хал-жағдайын суреттейді. «Жауыр болу» – қасірет пен қайғының, «артқан жүктің ауырлығы» – зорлық-зомбылықтың баламасы ретінде қабылданады. Халық тіршілігінің берекесізденуін («Тоғынды елім шайқады, Тұнығынды сапырды»), ағайынның ауызбіршіліктен айрылуын («Ел ұйтқысы шайқалып, Төгіліп судай ортайды-ай») ақын жоғары шеберлікпен жеткізеді.

Елдің «тұнығының сапырылуы» – Дулаттың эстетикалық зор талғамын, терең ойлау қабілетін аңғартатын тіркес. Бұл жерде ақын тұнықты сәтті метафора ретінде қолдана отырып, халықтың ішкі дүниесінің, рухани тазалығының бұзылуын сипаттайды. Дулат өз шығармашылығында ішкі сырын («Тұманың тұнық суынан»), жүректегі жырын («Тұнық жырмен жуынам») осы тазалықтың белгісі – тұныққа балайды. Ал «тұнықты сапыру» тіркесі арқылы ол сүттей ұйып отырған жұрттың трагедиялық ахуалға ұшырағанын көрсетеді.

Ақынның көбіне-көп образбен өрнектеген халық тағдыры хақындағы өкініш-күйініші оның өлеңдерінен айқын байқалады. Оның әр сөзінде терең әлеуметтік және рухани мәселе жатыр, әрі бұл мәселелердің шешімін іздеу қажет екенін көрсетеді.

Ебі кеткен ел болды,

Енді қайда мен барам?! – деп түйінделді.

Зар заман поэзиясында заманның өзгеруін, асыл мен құнсыздың орын ауысып, қоғамдағы құндылықтардың бұзылуын ақындар түрлі көркемдік әдістер арқылы бейнелейді. Бұл ойды ашу үшін олар көбінесе аң-құсты, жан-жануарды мысалға алып, олардың арасындағы айырмашылықтар мен алмасулар арқылы заманның құбылысын көрсетеді. Дулаттың өлеңдерінде дәуірдің өзгерісі былайша тұспалданады: «Ителгі туып сұңқардан, Жабы туып тұлпардан...», «Қой зор болып түйеден, Құлын зор боп биеден», «Қызғыштың даусы көбейді, Көлден аққу сырылып». Бұл сөздер қоғамдағы дәстүрлі тәртіптің бұзылуын, асылдың орнын құнсыз нәрселердің басқанын, құндының құлдырауын айқын көрсетеді.

Бұл тәсіл Албан Асан өлеңдерінде де көп кездеседі. Мысалы, оның өлеңдерінде «тұлпардың қор болуы» ұғымымен сабақтас тіркестер бар. Олар «Тұлпар түсті белестен, Жақсылар қалды кеңестен», «Тұлпарлар болып шор аяқ», «Жабыдан туған жаман тай, Бәйгіден озған кер болды», «Тұлпарлардан есек озды, Ақылманнан есер озды», «Есек, қашып бәйге алды» деген өлең жолдарында кездеседі. Бұл жолдарда ақындар ұлы тұлпар мен есер есектің орнын ауыстырып, қоғамның рухани деградациясын, құндының құнсызбен орын ауыстыруын ашып көрсетеді. Ақындар осы тәсілдер арқылы, жануарлар әлемі мен олардың мінез-құлықтары арқылы қоғамдағы үлкен өзгерістерді, тұлғалардың деградациясын көркем түрде жеткізеді.

Дулат пен Албан Асанның шығармашылығында текті мен тексіздің, асыл мен арзанның орын алмастыруы өте терең әрі көркем түрде бейнеленеді. Дулат аққуды ығыстырып, оның орнына қызғышты қою арқылы осы өзгерістерді жеткізсе, Албан Асан да құс түріндегі образдарды мол пайдалана отырып, сол заманның қайғылы ахуалын суреттейді. Мысалы, «Құзғын-құмай такқа қонып, Сауысқан-қарға баққа қонып», «Жылжып аққан шалшыққа, Қалықтап барып қаз қонды», «Ақсұңқарлар қаз іліп, Жапалақты жемдеді», «Аяқ астын шұқыды, Қарайтын сұңқар қырымға» деген жолдарда ақындар қоғамдағы жоғарғы орынға текті емес, арзан элементтердің шығып жатқанын, асылдың орнына құнсыздың келгенін көрсетеді.

Бұл өлең жолдары, әсіресе, Дулаттың шығармашылығындағы сұңқар мен тұлпардың символдық мәнін толық ашады. Сұңқар мен тұлпар – асылдың, қадірлі мен ұлының бейнесі

болса, ителгі мен жабы – қоғамның деградациясын, дәстүрдің бұзылуын білдіреді. «Сұңқардан туған ителгі, тұлпардан туған жабы» тіркестері арқылы ақын заманның, адамның, дәстүрдің бұзылып, орын алмастыруын терең әрі әсерлі түрде жеткізген. Бұл шығармалар зар заман поэзиясындағы адамзаттың күйзелісін, рухани дағдарысын айқын бейнелейтін өте маңызды символдар.

Дулат пен Албан Асан өз өлеңдерінде қоғамның азып-тозуын, құлдырауын өте шебер әрі көркем түрде суреттеген. Дулат «Үй күшіктей үреді, Отының басын айналып» деп, қоғамның төмендеп, иттік іс-әрекеттер арқылы өзінің болмысын жоғалтып бара жатқанын бейнелейді. Бұл жерде күшіктің үйді айналып үруі – белгілі бір мақсатсыздық пен тәртіпсіздіктің символы ретінде түсіндіріледі. Албан Асан болса, осы тақырыпты өз шығармашылығында тағы да бір рет көтеріп, «Бұралқы күшік құтырып, Қораны баққан сақ болды» деп, күшіктің бұрынғы бейнесіне қарама-қайшы, қораны баққан сақтық, қорғаныс ретінде пайда болуын айтады. Бұл оның қоғамның моральдық деградациясын түсіну тәсілі болып табылады.

Дулаттың «Қамқа, торғын бөз болды, Саф алтының жез болды» деген жолдары, сондай-ақ, қоғамдағы сапалық азғындауды көрсетеді. Албан Асанның өлеңінде бұл бейнемен үндестік бар: «Алтын-күміс асылдар, Мысы шығып, жез болды, Оқа, жібек тауарлар, Орауыш, мата бөз болды». Бұл жерде Дулат пен Асанның өлеңдеріндегі салыстыру арқылы қоғамдағы құндылықтардың қалай өзгергенін көреміз. Мата мен алтынды салыстыра отырып, бұл екі ақын да көне мен жаңа, асыл мен арзанның арасындағы шексіз айырмашылықты ашып көрсетеді. «Жез бен бөз» – сапаның төмендеуі, ал «алтын мен күміс» – бұрынғы жоғарғы сапа мен қадірдің жоғалуын білдіреді.

Осылайша, екі ақын да өз шығармаларында қоғамның моральдық және материалдық құлдырауын, құндылықтардың азғындалуын жан-жақты әрі символикалық тәсілмен бейнелейді.

Дулат пен Әбубәкір шығармашылығында «зор болу» мен «қор болу», «озу» мен «тозу» ұғымдарын өзара шендестіру арқылы дәуірдің сапалық өзгерістерін, заманның кері кету бағытын терең суреттейді. Қоғамдағы құнсыздану, кеңдіктің тарылуы, ауқымның кішіреюі сияқты мәселелер осы шендестірулер арқылы айқындалады. Ақындар осы құлдыраудың және терең дағдарыстың белгісін тексіздіктің төрге шығуы, жаманшылықтың етек жаюы арқылы көрсетеді.

Дулаттың «Тай туып, тайлақ қайыған, Тоқты қоздап байыған» деген жолдары қазақ қоғамының бұрынғы берекелі күйін сипаттайды. Бұл өлеңде ол халықтың өсіп-өнген кезін, ынтымақ пен бірліктің кезеңін бейнелейді. Ал Әбубәкір болса осы тақырыпты одан әрі жалғастырып, «Балдағы алтын, құрыш болат, Балалар ойнар тас болды» деп суреттейді. Құрыш болаттың «балдағынан қанға боялмай», бала-шағаның ермегіне айналуы – бұл жауға қарсы тұрар қайрат-жігердің жоғалғанын, рухтың әлсірегенін, ұлттық күштің азайғанын білдіреді. Бұдан кейінгі Дулаттың «Болаттың босап, болды бор» деген жолдары қоғамның мүжіліп, тозып кеткенін тіпті ашық түрде бейнелейді. Болаттың бордай езілуі – елдің рухы мен күшінің, байлығы мен қадірінің құнсызданып, тағдырының құлдырауының айқын көрінісі болып табылады. Ақындар осы бейнелі тіркестер арқылы қоғамның әлеуметтік, рухани жағдайын, оның ішкі дағдарысын өте терең және нақты түрде көрсетеді. Тексіздік пен құлдырау, азғындық пен құнсыздану – сол кезеңнің негізгі ерекшеліктері. Бұл шығармалардағы образдар арқылы біз сол уақыттың ауыр шындығын сезінеміз.

Зар заман өлеңдерінде қасірет пен қайғының терең сезімін, сондай-ақ қоғамдағы ауыр ахуалды суреттейтін тіркестер көп кездеседі. Дулаттың «Ұйқы беріп, қайғы алам» деген жолы қасіреттің адам жанына қалай әсер ететінін ашық білдіреді. Бұл ойды Шортанбай өз өлеңінде: «Түшіркеген ұйқы жоқ. Қайғының асқан зарлығы» деп өрнектейді. Мұрат ақын «Қазтуған» жырында да осы қайғының зардабы мен оның адамға әсер етуін терең түсіндіреді: «Күндердің күні болғанда, Қайғыға шіріп өлерсің» деп, елдің болашақтағы ауыр тағдырын болжайды. Мұраттың «қайғыға шіріп өлуі» тіркесі өте әсерлі әрі бейнелі болып, адамның қайғыға қалай мүжіліп, рухани азапқа түсуін көрсетеді.

Әбубәкір болса, өз өлеңінде қасірет-қайғыны басқаша бейнелеп, «Көздің жасын жинаса, Күніне аяқ толады» деп тұжырымдайды. Бұл жерде ақын адамның қайғысын, мұңын шексіз, тоқтаусыз ағатын көз жасы арқылы білдіреді. Қасірет пен қайғының адам өмірінде қалай орнайтынын, оның көзіне, жүрегіне қалай терең енетінін сипаттайды.

Дулат Бабатайұлы поэзиясында халықтың кең ауқымды қайғысы мен шері айқын көрініс табады. Өлеңдерінде ұлықтардың елге жасаған зәбірі мен халықтың азаптары астарлы сөздермен бейнеленеді. Ақынның «Сүлейменге» деген өлеңінде ел билеген бектер мен еркінен айырылған халықтың ауыр жағдайы айқын көрінеді. Елдің отаршылдық бұғауында болған хал-ахуалы, оның зұлмат пен қасіретке толы тағдыры ақынның ұтқыр сөздері мен образдарымен өте шебер кестеленген. Дулаттың «Сүлейменге» өлеңі арқылы ол халықтың ішкі ауыр сезімдерін, ел билегендердің жасаған зәбірлерін терең ашып көрсетеді. Ол уақыттың әлеуметтік-рухани дағдарысын, халықтың қайғысын өте нақты әрі әсерлі түрде бейнелейді, ал ұлықтардың өздеріне деген жазасыздық пен әділетсіздікті көрсету арқылы қоғамның моральдық құлдырауын сипаттайды:

Аяз қисса мүйізді,
Мүйіз қысып тұқылды.
Қанталаса тұқылың,
Алпыс екі тамырың
Қаңсып қалған сықылды.

Дулат кейіптеген «аяз – мүйіз – тұқыл» желісіндегі ең төменгісінің жаншылып-мүжілуі – бейнелі ұғымды ел тағдырына орайластырғандығының көрінісі. Тұқылдың қанталауы – халықтық трагедияның астарлы оймен айтылуы.

Зар заман жырларында метафора арқылы жасалған поэтикалық образдар баршылық. Дулаттың өлеңіндегі «Дүние – жемтік, мен – төбет», Әбубәкір қолданған «Дүние – теңіз, біз – шабақ» шендестірулерінің формалық үлгісі Шортанбай мен Мұраттың шығармашылығынан көрінеді. Екеуінде де отаршылық пен халық ұғымдары басқа бір нәрсеге теңестіріледі: «Шортанбай: «Орыс – бүркіт, біз – түлкі, Аламын деп талпынды» десе, Мұрат: «Дұшпан – тазы, біз – түлкі, Қашсаң ерікке қоймайды», – деп тура сол тіркесті өзгеше түрлендіреді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Дулат Бабатайұлы және зар заман ақындарының поэзиясындағы образдар жүйесі қазақ әдебиетінің тарихи-идеялық және көркемдік дамуын айқындайтын маңызды құбылыс болып табылады. Ақындар шығармашылығында қолданылған образдар сол дәуірдің саяси-әлеуметтік жағдайымен тығыз байланысты. Әсіресе халықтың отарлық саясат салдарынан бастан кешкен ауыртпалықтары, дәстүрлі құндылықтардың өзгеріске түсуі, ел тағдырына деген алаңдаушылық басты тақырыпқа айналды. Бұл мазмұн ақындардың көркемдік бейнелеу тәсілдерінен, табиғат пен қоғам құбылыстарын суреттеуінен, символдық мәні бар образдарынан айқын аңғарылады.

Дулат Бабатайұлы поэзиясы өзінің өткір сыншылдығымен, әлеуметтік-философиялық тереңдігімен ерекшеленеді. Оның туындыларындағы образдар ұлттық дүниетанымды бейнелеп қана қоймай, халықтың болашаққа деген үміті мен күдігін де көрсетті. Ал Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері, Албан Асан сияқты дәуірлес ақындарда да халықтың тағдырына алаңдаушылық, әділетсіздікке қарсылық, ел бірлігіне үндеу сарыны ортақ сипатта байқалады.

Зерттеу барысында образдар жүйесін талдау олардың поэтикалық даралығын, сондай-ақ әдеби дәстүр сабақтастығын айқындауға мүмкіндік берді. Дулат Бабатайұлының образдық жүйесі кейінгі ақындар шығармашылығымен салыстырылғанда, жалпы Зар заман ағымының көркемдік-идеялық ерекшеліктерін толық танытады.

Қорыта айтқанда, қазақ поэзиясының аса көрнекті өкілі, сөз зергері Дулат Бабатайұлының ел мен жер, адам мен заман бейнесін кейіптейтін ойлы образдары мен тың теңеулері бүкіл зар заман әдебиетін айшықтайтын тосын тіркестерге үлгі болды. Ақынның

терең толғамдары осы үрдіспен жырлаған шайырлардың шығармаларынан толық поэтикалық үндестік тапты.

Әдебиеттер

1. Wellek R. Theory of Literature. – New York: University of Florida, 1948. – 424 p.
2. Бабатайұлы Д. Замана сазы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160 б.
3. Бабатайұлы Д. Кеудем ақыл сарайы. – Астана: Ер-Дәулет, 2002. – 112 б.
4. Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. – Алматы: Ғылым, 1983. – 240 б.
5. Мағауин М. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
6. Дүйсенбайұлы Е. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
7. Өмірәлиев Қ. Дулаттың дәуірі мен ақындығы // Кітапта: Дулат. Замана сазы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160 б.
8. Дәуітұлы С. Зар заман: Жыр толғаулар. – Алматы: Жалын, 1993. – 176 б.
9. Шәріп А. Көкбөрінің көркем бейнесі // Парасат. – 2000. – №2. – Б. 21-23.
10. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.
11. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.

References

1. Wellek R. Theory of Literature. – New York: University of Florida, 1948. – 424 p.
2. Babataiuly D. Zamana sazy [Melody of the time]. – Almaty: Zhazushy, 1991. – 160 p. (in Kazakh)
3. Babataiuly D. Keudem akyl sarayu [My chest is a palace of wisdom]. – Astana: Er-Daulet, 2002. – 112 p. (in Kazakh)
4. Omyraliyev K. Kazakh poeziyasynyn zhanry zhane stili [Genre and style of Kazakh poetry]. – Almaty: Gylym, 1983. – 240 p. (in Kazakh)
5. Magauin M. Bes gasyr zhyrlydy [Five centuries sing]. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 384 p. (in Kazakh)
6. Duisenbaiuly E. Zheti gasyr zhyrlydy [Seven centuries sing]. – Almaty: Zhazushy, 2008. – 400 p. (in Kazakh)
7. Omyraliyev K. Dulattyn dauiri men akynydygy [The era and poetry of Dulat] // In: Dulat. Zamana sazy [Dulat. Melody of the time]. – Almaty: Zhazushy, 1991. – 160 p. (in Kazakh)
8. Dauituly S. Zar zaman: Zhyr tolgaualar [Zar zaman: poetic lamentations]. – Almaty: Zhalyn, 1993. – 176 p. (in Kazakh)
9. Sharip A. Kokborinin korkem beinesi [The artistic image of Kokbory] // Parassat. – 2000. – №2. – P. 21-23. (in Kazakh)
10. Suinshaliev Kh. Kazakh adebietinin tarihy [History of Kazakh literature]. – Almaty: Sanat, 2006. – 904 p. (in Kazakh)
11. Syzdykova R. Kazakh adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 320 p. (in Kazakh)

Б.А. Ердембеков, Б.Е. Салимжанов*

Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А

*ORCID: 0009-0009-5922-5582

*e-mail: 001hero@mail.ru

СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ПОЭЗИИ ДУЛАТА БАБАТАЙУЛЫ И ПОЭТОВ ЗАР ЗАМАНА

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается система образов в поэзии выдающегося представителя казахской литературы XIX века Дулата Бабатайұлы и поэтов Зар-замана. В качестве объекта исследования взяты произведения Д. Бабатайұлы и его современников – Шортанбая Канайұлы, Мурата

Монкеулы, Абубақыра Кердери, Албана Асана. В качестве источников исследования использованы собрания сочинений поэтов, а также труды таких ученых, как К. Омиралиев, М. Магауин, Е. Дуйсенбайұлы, С. Дауитұлы, А. Шарип, Х. Суиншалиев, Р. Сыздық. Исследование носит комплексный характер. Применялись сравнительно-исторический, текстуальный, описательный и структурно-семантический методы. С их помощью определена система образов в творчестве поэтов, выявлена их художественная природа и социально-философское содержание. Рассмотрена связь образов в поэзии Дулата Бабатайұлы с традиционным фольклорным наследием, а также особенности отражения общественных явлений. Одновременно выявлены общие мотивы поэзии Зар-замана – тревога за судьбу народа, противостояние колониальной политике, защита национальных ценностей. Результаты исследования показывают, что система образов, созданная Дулатом Бабатайұлы и поэтами Зар-замана, является выражением социально-философской мысли в казахской литературе. Она отразила национальное мировоззрение, народное бытие и историческое сознание в художественной форме. Выводы статьи открывают возможности для дальнейшего научного изучения поэтической системы эпохи Зар-замана, соотношения традиции и индивидуальности, а также художественной преемственности.

Ключевые слова: поэты зар замана, система образов, поэтика, художественное изображение, национальное мировоззрение, социально-философский мотив.

B.A. Yerdembekov, B.E. Salimzhanov*

Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka str.

*ORCID: 0009-0009-5922-5582

*e-mail: 001hero@mail.ru

THE SYSTEM OF IMAGES IN THE POETRY OF DULAT BABATAYULY AND THE ZAR ZAMAN POETS

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the system of images in the poetry of Dulat Babatayuly, a prominent representative of nineteenth-century Kazakh literature, and the poets of the Zar Zaman school. The research object includes the works of D. Babatayuly and his contemporaries – Shortanbai Kanaiuly, Murat Monkeuly, Abubakir Kerderi, and Alban Asan. The sources of the study consist of the collected works of the poets, as well as scholarly works by K. Omiraliyev, M. Magauin, E. Duissenbaiuly, S. Dauituly, A. Sharip, Kh. Suinshaliyev, and R. Syzdyk. The research employs a comprehensive methodological approach, including comparative-historical, textual, descriptive, and structural-semantic methods. These methods made it possible to identify the system of images in the poets' works and to reveal their artistic nature and socio-philosophical content. The study highlights the connection between the images in Babatayuly's poetry and traditional folklore, as well as the ways in which social phenomena were reflected. At the same time, common motifs of the Zar Zaman poetry – concern for the fate of the people, opposition to colonial policy, and the defense of national values – are brought to light. The findings demonstrate that the system of images created by Dulat Babatayuly and the Zar Zaman poets represents the embodiment of socio-philosophical thought in Kazakh literature. It provided an artistic reflection of national worldview, collective identity, and historical consciousness. The conclusions of this study contribute to a deeper scholarly understanding of the poetic system of the Zar Zaman era, the interplay between tradition and individuality, and the continuity of literary heritage.

Keywords: zar zaman poets, system of images, poetics, artistic representation, national worldview, socio-philosophical motif.

Авторлар туралы мәлімет

Ердембеков Бауыржан Амангелдіұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0503-4640>.

Салимжанов Бауыржан Еркемұлы* – «Шәкәрім университеті» КеАҚ «Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» ББ магистранты, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: 001hero@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5922-5582>.

Сведения об авторах

Ердембеков Бауржан Амангельдинович – доктор филологических наук, профессор, НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0503-4640>.

Салимжанов Бауржан Еркемұлы* – магистрант НАО «Шәкәрім университет» по образовательной программе «Подготовка учителей казахского языка и литературы», Республика Казахстан, Семей, e-mail: 001hero@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5922-5582>.

Information about authors

Bauyrzhan Yerdembekov – doctor of philology, professor at Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0503-4640>.

Bauyrzhan Salimzhanov* – Master's student at Shakarim University, Educational Program «Training of kazakh language and literature teachers», Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: 001hero@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5922-5582>.

Редакцияға енуі 10.07.2025

Жариялауға қабылданды 26.09.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3\(3\)-11](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3(3)-11)

FTAMP: 17.01.11.

Қ.Т. Түлебаева, Ж.Е. Серікқали*

Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

*ORCID: 0009-0006-3198-6361

*e-mail: zhannur_97_97@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ РУХАНИ ТӘРБИЕСІНДЕГІ АҚБЕРЕН ЕЛГЕЗЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Аннотация. Бұл мақалада оқушылардың рухани тәрбиесін қалыптастыруда көркем шығармалардың, атап айтқанда қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Ақберен Елгезек шығармаларының маңызы қарастырылады. Ақынның терең мазмұнды шығармалары арқылы ұлттық құндылықтар, моральдық-этикалық нормалар, адамгершілік пен рухани биіктік мәселелері көркем тілмен жеткізіліп, жас ұрпақтың дүниетанымына, ішкі жан дүниесіне оң әсер ететіні дәлелденеді. Мақалада Елгезек шығармашылығын білім беру үдерісіне тиімді енгізу жолдары, оның тәрбиелік әлеуеті мен оқушылардың рухани дамуына ықпалы жан-жақты талданады. Ақынның «Алабұрту», «Ауылды аңсау», «Тілек» атты өлеңдері мен «Болмаған балалық шақ» повесі негізінде оқушылар бойында туған жерге сүйіспеншілік, ата-анаға құрмет, ар-намыс, адамгершілік және отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастырудың мүмкіндіктері сараланады. Сонымен қатар, көркем шығарманы оқу-тәрбие үдерісінде тиімді пайдалану жолдары ұсынылып, көркем шығарманың тұлға тәрбиесіндегі маңызы айқындалады. Зерттеу нәтижесі Елгезек поэзиясының оқушылардың рухани әлемін байытып, олардың шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін көрсетті. Бұл бағыт мұғалімдер мен әдіскерлерге де нақты әдістемелік ұсыныстар береді. Сондай-ақ, өлең жолдарындағы терең философиялық тұжырымдар мен заманауи рухани ізденістер жас ұрпақтың өзін-өзі тануына, болмыстық ойлауын қалыптастыруға жол ашады. А.Елгезектің шығармалары – тек эстетикалық ләззат беретін көркем туынды ғана емес, сонымен қатар ұлттық рух пен тарихи жадыны жаңғыртатын тәрбие құралы ретінде де аса құнды.

Кілт сөздер: тәрбие, рухани тәрбие, поэзия, поэзияның рөлі, ұлттық құндылықтар.

Кіріспе

Заманауи жаһандану үдерісі мен ақпараттық қоғамның даму жағдайында жастардың рухани дүниесін байытып, ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбие беру – уақыт талабы. Қазіргі таңда әлеуметте болып жатқан рухани тоқырау, жұтандық, балалар арасындағы қатыгездік, эмпатияның болмауы, адамгершіліктің құлдырауы, бір-біріне жаны ашымау, ұлттық құндылықтарға, дәстүрге, тілге немқұрайды қарауы – білім беру саласында, жүйесінде рухани-адамгершілік тәлім-тәрбиені мықтап қолға алу керек екендігін айшықтай түседі. Ал тәрбиені күшейту үшін не істеуге болады? Қандай амал жасаған дұрыс? Бұл әсіресе мұғалімдер қауымын алаңдататын мәселе. Ешқандай қоғамдық шараға қатысқысы келмейтін, селқос, тәртіпке бағынғысы келмейтін балалардың рухани дүниесіне қайтсе де ықпал ету, шырағын жағу деген ой әрбірі ұстаздың санасында бары рас. Осыған байланысты көркем әдебиет, әсіресе поэзия оқушыларды мектепте тәрбиелеу үшін өте маңызды. Поэзия